

Husz Ildikó

Apáról fiú(k)ra

Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a
19. század első felében

BEVEZETÉS

A jobbágyi öröklés kérdésének tanulmányozásához egy nemrégiben befejezett történeti család- és háztartáskutatás¹ kapcsán fogtam hozzá. Az említett vizsgálatban az érdekelt, hogy vajon a családok, háztartások nagyságának, összetételének időbeli változását milyen tényezők alakították a múlt században. A kérdésfelvetést egy magyarországi viszonylatban rendkívülinek mondható forrás inspirálta, ugyanis az 1795-1867 közötti időszakból Zsámbékon fennmaradt a lélekösszeírások (ún. Conscriptio Animarumok) egy sorozata, amely egy-két évenként, összesen 47 alkalommal rögzítette házanként, név szerint a település lakóit.² Rendelkezésemre állt tehát egy kivételes gyakoriságú³ adatfelvétel ugyanazon népességről, amelyek alapján szinte folyamatosan követni lehetett az egyes háztartások összetételének változását. A kutatásban a hagyományos háztartásmorfológiai elemzéssel leírható időbeli tendenciák magyarázó tényezőit kerestem. A demográfiai, a gazdasági és a településszerkezeti faktorok mellett kiemelten vizsgáltam a generációk közötti vagyonátadás rendszerének, és ezen belül az öröklési szokásjognak és joggyakorlatnak a szerepét, mivel hipotézisem szerint a háztartásmorfológiai jellegzeteségek mögött lényegét tekintve a család működésének ezen vetülete tükröződött. Ez utóbbi faktor azért is kínált érdekes vizsgálati témát, mert Zsámbékon ez időben a német többség mellett jelentős arányú magyar lakosság is élt,⁴ így a szakirodalom alapján két, egymástól élesen megkülönböztethető öröklési szokásjogot: az osztatlan és az osztó öröklés egymásra hatását tudtam vizsgálni. Jelen tanulmányban ezen két jogszokás egymás mellett élését, egymásra hatását mutatom be az öröklési gyakorlatok vizsgálatán keresztül.

1 Az említett kutatás eredményeit Ph.D. disszertációm tartalmazza: Husz (1999).

2 A plébánián megtalált lélekösszeírás-sorozatról Andorka Rudolf készített másolatot, és bocsátotta azt rendelkezésemre.

3 Európai viszonylatban is tudomásom szerint csak Ausztriában, Svédországban és Olaszországban maradt fenn hasonló összeírás-sorozat.

4 Az ekkoriban mintegy 3000 lelket számláló települést az etnikai-felekezeti-kulturális sokszínűség jellemezte: a 18. sz. folyamán bevándorló katolikus német telepések domináns csoportja mellett a magyarok aránya 10-20% között mozgott, a lakosság további mintegy 15%-a zsidó, és 4-5%-a cigány volt. Zsámbék birtokviszonyaira vonatkozóan annyit szükséges megemlíteni, hogy a mezővárosi rangú település az Óbuda-Koronauradalom részét képezte, a népesség döntő többsége úrbéres jobbágy vagy zsellér jogállású volt.

ÖRÖKLÉS ÉS STÁTUS-REPRODUKCIÓ

Ha a szociológiai értelemben vett család⁵ sokféle, koronként változó funkcióit nézzük, akkor úgy tűnik, a késő rendi társadalom jobbágycsaládjainál ezek közül az egyik leginkább meghatározó a társadalmi státus átörökítésének funkciója volt.⁶ Esetenként még a biológiai reprodukciót is ez szabályozta, amire a születéskorlátozás többféle módjának elterjedtségéből következtethetünk. Olyan más funkciók, mint pl. a termelés, gyakran inkább a háztartáshoz, máskor pedig együtt gazdálkodó családok csoportjához kötődött. A státus-reprodukció erre a korszakra jellemző formája a generációk közötti vagyonátruházás volt, amelynek leglényegesebb – de nem egyedüli – pontját az öröklési rend jelentette. Az országon belül is megfigyelhető, többféle örökösödési szokásjog azt mutatja, hogy ugyanazt a célt, azaz a jobbágystátus átörökítését többféle módon is meg lehetett valósítani. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a társadalmi reprodukció a valóságban minden utód esetében meg is valósult, hiszen például az általam vizsgált településen a 18. század végétől szaporodó zsellérségek tagjai éppen a jobbágyok gyermekeiből kerültek ki. Joggal feltételezhető, hogy a zsellérsedés a korábbi feltételek (földbőség) mellett kialakult státus-reprodukció nem megfelelő működésének következménye.

Egy adott időszak családösszetételének alakulását nagyrészt az befolyásolta, hogy egyfelől a családoknál a generációk közötti vagyonátadás milyen módja volt szokásban, másfelől ennek működését mennyiben korlátozták külső körülmények. Az öröklési szokásokban megtalálható normatív elemek tanulmányozása mellett ezért fontos annak vizsgálata is, hogy vajon a gyakorlatban ezen külső körülmények milyen variációkat hoztak létre a vagyonátadás rendjében, illetve esetenként hogyan módosították azt.

Feltehetően az örökösödési rendszer léte azoknál a családoknál figyelhető meg a legjobban, ahol volt mit osztani, tehát volt számottevő ingatlanvagyon. A kutatásban így elsősorban a jobbágyok szokásjogát és joggyakorlatát tárgyalom, a zsellérek és a földnélküliek ettől eltérő szokásaira csak röviden térek ki.

ÖRÖKÖSÖDÉSI SZOKÁSJOGOK...

A paraszti örökösödéssre 1840-ig nem volt írott jog Magyarországon. Az egyes települések öröklési gyakorlata egy vagy több szokásjog mentén alakult ki. A zsámbékiak esetében három, egymástól igen eltérő jogforrás hatását lehet valószínűsíteni. Az első a fiági öröklés, amely feltehetően a Werbőczy-féle Hármaskönyv hatására terjedt el a parasztlak körében a 18. század végére (Kövér 1998: 47). Ez a jogszokás az ingatlanvagyon fiúutódok közötti felosztását preferálta, míg a lányoknak többnyire csak kihá-

⁵ A szociológiai definíció szerint „Családnak nevezzük [...] az olyan együttélő kiscsoportot, amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy leszármazás, más szóval vérségi (kivételes esetben örökbefogadási) kapcsolat köti össze” (Andorka 1997: 353).

⁶ Ezen funkció része egy másik, tágabb értelmű feladatkörnek, amelyet az életforma hagyományozódásának nevezhetünk.

zasítás járt.⁷ Emellett helyi szinten érvényesült az Uradalomnak a telekaprózódás megakadályozását célzó intézkedése is. Ez a területén lévő települések jobbágysági számára előírta, hogy a gazda halála előtt köteles egy örökösöt kijelölni a gazdaság továbbvitelére, amely személyt az Uradalom viszont köteles volt jóváhagyni.⁸ A szabályozás tehát lényegében az osztatlan öröklést írta elő a jobbágyság számára, és mint ilyen, különbözött az elsőként említett fiági öröklés osztó rendszerétől. Hasonló intézkedésekkel egyébként más uradalmak esetében is találkozunk, így pl. az Eszterházyak a tatai és a gesztesi uradalomban féltelekben szabták meg a jobbágytelkek feloszthatóságát, amely rendelkezés azonban, a jobbágyság szokásjogával ellentétes lévén, gyakran csak úriszéki ítélettel volt betartatható⁹ (Szabad 1956: 138-143). Az öröklési gyakorlatra ható harmadik tényező a magyarországi német parasztnál több helyen megfigyelhető, feltehetően a betelepülésükkor magukkal hozott törzsöröklés rendszere volt. Ez lényegét tekintve megegyezett az uradalmi szabályozással, mivel szintén az osztatlan öröklést preferálta, de emellett sok más elemet is tartalmazott (a nem-öröklő utódok kompenzálásának módja, a szülők visszavonulása), amely együttesen összefüggő szokásrendszert alkotott. A szokásjog szintjén adva van tehát egyrészt a magyar parasztnak osztó, fiági öröklési rendszere, másrészt a német parasztnak osztatlan, törzsöröklési rendszere, harmadrészt az uradalom szintén utóbbit preferáló szabályozása. A továbbiakban azt ismertetem, hogy e három tényező eredőjeként milyen tényleges öröklési gyakorlat alakult ki a településen.

A vizsgálatnál azt is figyelembe vettem, hogy az öröklési rendszer maga is történeti, tehát időben változó jelenség, amelynek intézményi és gazdasági beágyazottságát a kutatók gyakran szem előtt tévesztik. Erre a beágyazottságra jó példa a törzsöröklés németországi elterjedése, amely jogszokást általában német faji attribútumként szokás tárgyalni. Mint azt Mattyasovszky a német tartományok öröklési rendjéről írja, az ősi germán jog fiági öröklést előíró normáját csak a középkorban, földesúri nyomásra kezdte felváltani a törzsöröklés, hiszen a hűbéri szolgáltatásokat könnyebb volt egy utódtól számonkérni, mint többtől. Később ez a fajta öröklési rend közérdekké vált, mivel megakadályozta a földbirtok elaprózódását. A jobbágyfelszabadítás után, a kor szellemiségének megfelelően az írott jog az egyenlő öröklést iktatta törvénybe, azonban a gyakorlatban a parasztnak továbbra is a törzsöröklést követték. Végül a 19. század végén kompromisszumos megoldás született, amely az egyenlő öröklést úgy tette lehetővé, hogy a föld egy utód kezében maradt, a többiek pedig kompenzálásnak megfelelő kielégítést kaptak (Mattyasovszky 1904). A magyarországi jogfejlődés nem egészen ezt az utat követte, amiben feltehetően az is közrejátszik, hogy itt egészen a

7 Ennek a szokásjognak az országos elterjedtségéről ld. Mattyasovszky (1904), Tárkány Szűcs (1981).

8 Az uradalom fenti szabályozásához jogalapot a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, majd később az 1840. VIII. törvénycikk teremtett, amelyek tartalmaztak rendelkezéseket a jobbágybirtok elaprózódásának megakadályozása érdekében.

9 Hasonló, a jobbágytelkek elaprózódását gátló intézkedésekről számol be Szendrey István is a derecskei Eszterházy-uradalommal kapcsolatban: a földesúr itt 1/4 telekben rögzítette a jobbágytelkek legkisebb nagyságát, ugyanakkor már 1816-ban engedélyezték a telkek adásvételét (Szendrey 1968: 136-137). A mernyei uradalomban is tiltották a telkek szétadarabolását, de itt ez az intézkedés csak lassítani, megakadályozni viszont nem tudta a jobbágybirtok aprózódását (Tóth 1978: 79-80).

18. század utolsó harmadáig a művelésbe vont területek expanziója lépést tudott tartani a népességnövekedéssel. A földdel való ellátottság szűkösségének jelei csak ezidőtájt kezdtek jelentkezni, minden bizonnyal összefüggésbe hozható ezzel Mária Terézia úrbéri rendeletének a földek túlzott elaprózódását megakadályozó kitétele, amelyet később az 1836. évi V. törvénycikk még tovább szigorított. A reformkor jogegyenlőségének szelleme azonban nem kedvezett a törzsöröklés törvényi szabályozásának, sőt az 1840-es országgyűlésen a fiúgyermek mellett a leányok egyenlő öröklését is törvénybe iktatták. (Később a századfordulón újra felvetődött a törzsöröklés bevezetésének szükségessége, de a gondolat törvényi szintre továbbra sem emelkedett.) Kérdés tehát, hogy vajon a törzsöröklés azért nem tudott nálunk elterjedni, mert annyira idegennek számított a magyar kultúrához, hagyományokhoz, értékekhez képest, vagy azért, mert történelmünknek a reformkorban kicsúcsosodó összetorlódása egymásnak ellentmondó gazdasági és jogi környezetet eredményezett. A zsámbéki esettanulmány ebből a szempontból is érdekes: az ott élő magyarok öröklési szokásrendszerének tanulmányozása adalékul szolgálhat a kérdés jobb megvilágításához.

... ÉS A GYAKORLAT

Az öröklési gyakorlattal kapcsolatban elsősorban az ingatlanvagyon átruházását vizsgáltam, egyrészt ezt lehetett a leginkább nyomon követni, másrészt a hagyatéki leltárakból és becsülevelekből is kitűnt, hogy a vagyon értékének túlnyomó részét a telek és a szőlő adta, míg az ingóságoknak, a készpénzt is beleértve, csak viszonylag kis szerep jutott. A kutatásban azt az eljárást követtem, hogy a lélekösszeírások és a fennmaradt telekkönyvek, illetve az 1828-as országos összeírás¹⁰ rovatainak névszerinti összekapcsolásával adatbázist készítettem, amelyben többnyire követni tudtam a háztartásfő, és így a telek birtokosának személyében bekövetkező változásokat.¹¹ Az adatbázis alapján a birtokátadásokat feltüntető családtörténeteket állítottam össze, amelyeket összevettem az örökösödési perek, birtokátadási szerződések, osztálylevelek, házassági szerződések áttanulmányozása során kialakult képpel.

A fennmaradt örökösödési perekből, ill. a családok alakulásának követéséből a német törzsöröklési rendet viszonylag könnyen azonosítani lehetett, itt a szóba jöhető örökösök közül csak egy fiú vitte tovább a gazdaságot. Érdekes azonban az örök-

¹⁰ A lélekösszeírások mellett azért volt szükség más források bevonására, mert azok többnyire nem tartalmaztak bejegyzéseket a háztartásfő jogállására, illetve a birtokolt teleknagyságra nézve. Szerencsére az 1815., 1845., 1860. évekből fennmaradtak telekkönyvek, így ezek és az 1828. évi regnicolaris összeírás egyéni ívei segítségével sikerült a házakhoz tartozó teleknagyságot meghatározni. Az egyes telekkönyveket eredetileg térképek egészítették ki, ezekből olyan, amin a belterület is szerepelt, csak az 1815-ös évre maradt fenn. Ez a térkép igen hasznosnak bizonyult, mivel a készítője rögzítette rajta az urbárium bevezetése időpontjának állapotát, és az ezután bekövetkezett változásokat is. További két (egy 1778-as és egy 1882-es) térképet is felhasználva sikerült megbízhatónak tekinthető belterületi térképvázlatokat összeállítanom mind az öt keresztmetszeti évre (1795, 1815, 1828, 1845, 1860) vonatkozóan, amelyek segítségével szinte kivétel nélkül el tudtam helyezni a Conscriptiókban összeírt házakat, földrajzi és társadalmi térben egyaránt.

¹¹ Mint a telekkönyvekből kiderült, a háztartásfőként beírt személy nem mindig volt azonos a birtokossal, ennek okára később visszatérek.

lést a generációk közötti vagyonátruházás rendszerében, annak egy elemeként tekinteni, hiszen csak így érthető meg a törzsöröklés racionalitása. Vegyük sorra ezen rendszer egyes elemeit. A szülőktől az utódokra történő vagyonátruházás a németeknél nem egy eseményhez kapcsolódva, hanem egy hosszabb időszak alatt folyamatosan történt. A szülők halála utáni osztozkodás, tehát a tulajdonképpeni öröklés csak egyik fázisát alkotta ennek a folyamatnak. A családi vagyon osztására először a gyermekek házasságkötése alkalmával került sor. Erről az eseményről a fennmaradt házassági szerződések is tanúskodnak, amelyekben feltüntették mindkét fél részéről a hozomány és a nászajándék összegét. A nem-törzsörökös utódok többnyire készpénzt, esetleg szőlőt kaptak, a lányoknál gyakori volt a szülő mellett egy „felkészült ágy” és egy tehén említése. Ha az újdonsült férj egyben apja telkének várományosa is volt, úgy esetleg már ebben a szerződésben is rögzítették a későbbi birtokátadási szándékot. Maga a gazdaság átadása gyakran még az apa életében, úgy a 60. életévének táján következett be, azaz megfigyelhető a szülők visszavonulásának gyakorlata. Ez azonban addig nem történt meg, amíg kiskorú gyermekről kellett a szülőknek gondoskodni. A visszavonulás alkalmából is készültek szerződések, mégpedig feltehetően nagyobb számban, mint ahogyan azt az 1852-es telekkönyvnek a birtokjog eredetére utaló bejegyzései mutatják. A néhány fennmaradt irat a visszavonulás gyakorlatának Nyugat-Európában is megfigyelt módját idézi (Gaunt 1983), amelynél a parasztgazda szerződésben rögzítette a birtokjogról való lemondás tényét, és annak „árát”.

Georg Pantzer egy 1799-es keltezésű szerződésben mindent nevelt lányára és annak férjére írat, akik 13 éve segítették őt a gazdaság vitelében. A szerződésben részletesen feltüntetik az adomány tételeit: a parasztházat a hozzá tartozó féltelekkel, a lovak és tehenek számát, az értékesebb gazdasági felszereléseket, a szőlőföldet és a hozzá tartozó borászati edényeket. Cserébe a nevelőapa további „hű ellátást” kér, minden részletezés nélkül, ugyanakkor részletesen rendelkezik a temetése körüli teendőkről és az egyháznál tett alapítványa sorsáról.

Georg Sauter és felesége 1847-ben, miután a gyermekeik részvételével megtartott licitáción¹² eladják a legtöbbet ígérő fiuknak gazdaságukat, részletesen rögzítik a vagyonátruházás feltételeit: a gazdaságért cserébe a szülők életük végéig tartó lakhatást, továbbá bizonyos, évenként fizetendő természetbeni juttatásokat (búza, tűzifa, háziállatok, tojás, só, fuvarozás) kérnek. Mint a szerződésből kiderül, a szülők saját használatra megtartottak egy szőlőföldet, valamint a beltelek és a kenderföld egy részét. (Mindkét szerződést ismerteti: Jelli 1997: 79-93.)

Mind a visszavonulás, mind a szülők halála után történő osztozkodás esetében az általános elv az egyenlő osztály volt, ami azt jelentette, hogy a fiú- és leányutódok egyenlően részesedtek a pénzben átszámított családi vagyonból. A gazdaság továbbvivőjének kiszemelt örökösre így nemcsak a szülők eltartásának, hanem a testvérek kifizetésének kötelezettsége is hárult, ami nagy adósságterhet rótt a törzsörökösre. A gazdaság működőképességének fenntartását ezért több módon is biztosítani igyekeztek. Általános, és az uradalom által is preferált eszköz volt a becsü általi vagyonértékelés, ami az ingatlan értékét, és ezzel a kielégítési kötelezettség alapját rendre a for-

12 A licitek jelentőségéről még később szó esik.

galmi érték alatt tartotta. A gazdaság stabilitásának másik fenntartó eleme a vagyona-átruházás hosszú évtizedekre elnyúló folyamata volt. Egyrészt az utódok már házasságkötésükkor jelentősebb összegekkel részesedtek a közös vagyomból, amely hozomány az örökrészbe beszámított, másrészt a törzsörökösnek a testvéreket több év alatt, részletekben kellett kifizetnie.¹³ Ez az elem a megállapodásokban is többször megjelenik, például olyan formában, hogy rögzítik: a végső elszámolásra majd csak mindkét szülő elhunytá után kerül sor. Az örökösödési perekben egy további tényező is megjelenik, amivel feltehetően a szegényebb jobbágycsaládok éltek. Nevezetesen az, hogy jóllehet az elv az egyenlő örökösödés volt, mégis találunk utalásokat arra, hogy esetenként a lányok kevesebbet kaptak a családi vagyomból, mint fiútestvéreik.

Példaként említhetjük a Czirkelbach-örökösök esetét, akik az apai és az anyai vagyomból a következőképpen részesültek:

1822-ben Borbála kapott egy szőlőt, egy ágyat és egy 3 esztendő üszőt, emellett egy almáriumot, robkát (!) és kapát. Járandóságának értéke összesen 734 ft volt.

1824-ben Mária 581 ft készpénzt, továbbá ágyat, üszőt, és ingóságokat kapott, összesen 668 ft értékben.

1833-ban az egyedüli fiúgyermek, Pál egy fél házat kapott a településen a hozzá tartozó negyed telekkel,¹⁴ továbbá egy igáslovat, és egy öreg kocsit egy pár hámmal, amit összesen 1490 ft-ra értékelték. Mivel az apa korai halála után az özvegy anyja újból férjhez ment, az utódok örökségüket házasságkötésükkor a mostohaapjuktól kapták meg. Mint azt a mostohaapa is elismerte, Pál ezzel a hozománnyal a lányokhoz képest túl lett fizetve, ezért amikor 1842-ben, tehát jóval az osztozkodás után az anya meghalt, Pált végülis kötelezték egy kisebb összeg megfizetésére.¹⁵

Hogy a születési sorrendben melyik gyermek volt a törzsörökös, azt nem lehetett egyértelműen megállapítani. Leginkább azt mondanám, amelyik a szülők halálakor házas emberként birtokon belül volt. Ez meglehetősen furcsának tűnhet, tekintve hogy az általánosan elfogadott nézet szerint az örökösödés módja ebben a kérdésben általában egységes: vagy a legidősebb, vagy a legfiatalabb fiúgyermek kapja a családi birtokot. Magyarán ez esetben a házasságkötési kor szolgál. Zsámbékon ugyanis a férfiak első házasságkötése viszonylag fiatalon, a 22-24. életévük között történt, és az esküvőt hamarosan követte az első gyermek születése is, így amikor a gyermek házasságkötésébe lépett, az apa még gyakran túl fiatal volt a gazdaság átadásához.¹⁶ A legidősebb fiúk ezért gyakran nem várták ki apjuk visszavonulását, hanem elköltöztek a szülői házból, és önálló háztartást alapítottak. Másfelől az apa sokszor azelőtt halt

13 A kifizetésben segítséget jelentett a feleség szőlőföldben vagy készpénzben kiadott hozománya is.

14 A fél ház és telek átadásának egyik feltétele az volt, hogy Pál feleségével együtt négy évig szolgál bér nélkül az ősi, immár a mostohaapa által vezetett házban. A bér nélküli szolgálat említése más perben is megjelenik, ami arra utal, hogy nem volt éles választóvonal a szolgálak és a rokonok között. Egy magyar örökösödési periratban a felperes a következőket állította: „Heljbeli Szokás ez is Zsámbég Várossában, hogy a legidősb testvér Feleségének, azon esztendőkre, melyekben a Közgazdaságban az özvegy Közanya vagy Atya mellett gazdasszonyi szolgálatot tesz, a Közösből Szolgálói bér fizettetik.”

15 Magyar Országos Levéltár (= MOL.) E 625. 20. csomó, 39. csomó

16 Lutz Berkner az osztrák törzsöröklésről írva 25 éves házasságkötési kort és három éven belüli gyermekszületést, így a birtokátadás nagyjából 30 éves ciklusosságát tételezte fel (Berkner 1972: 404).

meg, hogy a legkisebb fiúgyermek elérte volna a felnőttkor, így az még nem tudta átvenni a gazdaságot. Ha az ősi birtok generációk közötti háramlását nézzük, a legváltozatosabb megoldásokat találjuk a születési sorrend tekintetében. Mégis, a gyakorlat változatossága mögött felsejlik a szokásjog, s ez feltehetően elvben az elsőszülött öröklésének kedvezett. A családtörténetekből kiderül, hogy a gazdaságot átvevő fiú bátyját csak ritkán találjuk hosszabb távon zsellérházakban, míg az öccsöket inkább jellemzi a jobbágystátusból való kicsúszás lehetősége. Ez a tény rávilágít a vagyonátruházás rendszerének és a társadalmi státus reprodukciójának összefüggésére, konkrétan arra, hogy a törzsöröklés mellett és által a német jobbágycsaládoknak rendszeresen sikerült egynél több, néha valamennyi gyermeküket jobbágystátusban tartani. Azt hihetnénk, hogy az osztatlan örökösödéssel a nem törzsörökös testvérek mindannyian a zsellérek (vagy az elköltözők) számát növelték, ám az a világosan kitűnő házassági stratégia, mely szerint a gazdák igyekeztek fiaikat telkes jobbágyok fiatal özvegyeivel összeházasítani, nemcsak egy fiú számára tette lehetővé a telekhez jutást.

Igen sikeres példa erre a féltelkes Heller Simon esete, akinek felnőttkort megért 4 fia közül három féltelkes özvegyasszonyt vett feleségül, a negyedik pedig – születési sorrendben a fiúk közül a harmadik – az ősi birtokot örökölte. A férjválasztásban is megfigyelhető ez a törekvés: három lánya közül az egyik egy egésztelkes jobbágy fiához, a másik egy féltelkes özvegyemberhez ment feleségül, és csak a harmadikat találjuk házas zsellér férj oldalán.

A szintén féltelkes Tafferner József – részint megfelelő kiházasítással, részint további telekszerzéssel – öt fiát és két lányát segítette hozzá a jobbágystátus eléréséhez. Közülük a szülői gazdaságot a középső fiú vitte tovább.

A fenti példákban is megfigyelhető házassági gyakorlat szerint a házasuló korba lépő fiú feleségül vette a még szülőképes korú, bár többnyire nála néhány évvel idősebb özvegyet, és becsü mellett átvette a gazdaságot. A vagyon megbecsült értéke az árvapénztárba bejegyeztetett, és az újdonsült férj megállapodás és anyagi lehetőségei szerint törlesztette azt a pénztárnak, illetve mostoha gyermekeinek. Ezt a házassági stratégiát az tette lehetővé, hogy a nem-törzsörökös fiúk, mint már említettem, jelentős kompenzálást kaptak a családi vagyonból. Ez ugyan nem lett volna elegendő egy jobbágytelek megvásárlására,¹⁷ de lehetővé tette számukra egy előnyös házasság megkötését. Szerencsés esetben a férfi haláláig vagy visszavonulásáig vezethette a gazdaságot – ez utóbbi esetben feltehetően tartásra is igényt tarthatott. Problémás lehetett viszont az az eset, amikor a feleség hamarabb halt meg, mint nála rendszerint fiatalabb férje. Ekkor ugyanis az első házasságból származó, már felnőtt gyermekeket véglegesen ki kellett fizetni, ami olyan nagy anyagi terhet róhatott a gazdára, hogy az képtelenné vált a gazdaság megtartására.¹⁸

Ez történt a féltelkes jobbágy Sauter Simon nem törzsörökös fiával Péterrel, aki 1816-ban feleségül vette a féltelkes Barhó János özvegyét. Az asszony tizenegy évi

17 A jobbágytelkek vásárlás útján történő – nem legális – birtokoscseréjéről ld. később, ill. bővebben Husz (1999).

18 Itt is találkozunk azonban az anyagi teher enyhítését célzó olyan kitételekkel, mely szerint az első házasságból származott gyermekek nem rögtön az anya, hanem a mostohaapa halála után jogosultak az örökségre.

házasság után meghalt, a házat feltehetően elárverezték, mert a következő évben a férfit közös gyerekeikkel együtt csak házatlan zselléreként találjuk a házban. Néhány év múlva sikerül egy zsellérházat vennie, de a telkesjobbágy-pozíciót már nem sikerül többé elérnie.

Hasonlóan járt Techert János is, aki első házasságkötésekor szintén egy özvegyet, Fruk Annát vette feleségül. Nem tudni, hogy a házasság milyen anyagi feltételek mellett kötött, de amikor az asszony meghalt, az addig közösen birtokolt féltelkes ház és a szőlő árverésre került, a befolyt pénz nagy részét pedig a továbbiakban az árva-pénztár kezelte. Techert végülis elköltözött a településről, az örökösödési perben¹⁹ már mint boglári házasembert látjuk viszont.

Igen szövevényes örökösödési pereket eredményezhetett az is, ha az asszonynak mindkét házasságából származtak gyermekei, akik így különféle jogcímek alapján voltak jogosultak szüleik felhalmozott vagyonára.²⁰ A gyakori újrarázasodás és ezáltal a családon belül kialakuló bonyolult vérségi kapcsolatok is annak irányába hatottak, hogy a telkes gazdák még életükben rendelkezzenek a gazdaság sorsáról, és ne az örökösödési perek végkimenetelétől tegyék azt függővé. Ez az érdek főként a magvaszakadt családok esetében volt erős, hiszen a törvény szerint megfelelő fiúörökös hiányában a birtok feletti rendelkezési jog visszaszállt a földesúrra. Az érintett gazdák igyekeztek gyermeket örökbefogadni, akinek idővel szerződés szerint átadhatták a gazdaságot. A már említett Georg Pantzer esetében is így történt, és bár a tranzakció nem volt jogszerű, az uradalom utólag mégsem érvénytelenítette azt.²¹

Összefoglalva: a generációk közötti vagyonátruházás fent leírt német metódusa azt a célt szolgálta, hogy egy-egy családból minél több gyermekre sikerüljön a szülők jobbágystátusát átörökíteni. Ennek érdekében az egyik fiúutód osztatlanul megkapta a családi gazdaságot, a többiek pedig annyi hozományt kaptak, amivel jó esélyük volt egy másik jobbágybirtokba beházasodni. A státus-reprodukció a családok szintjén bővített volt: általában nemcsak a törzsörökös, hanem másik két-három, esetenként ennél is több testvér maradhatott a jobbágystátuson belül. Hogy a családi gazdaság működőképességét az egyenlő osztályrész elve ne veszélyeztesse, a rendszerbe több, a kompenzálást szabályozó elemet is beépítettek, mint például a vagyonértékelés becsülésen alapuló módját, az örökrésznek a szülők élete végéig tartó, szakaszos kiadását, nehezebb helyzetekben pedig a leányok örökségének rovására történő osztást. Ez a rendszer a családforma tekintetében azt a jól ismert típust eredményezte, amit törzscsaládnak nevezünk. A törzsöröklés fenti rendszerének azonban külső feltételei is

19 MOL. E 625. 64. csomó. Úriszéki Jegyzőkönyvek (1832-48)

20 Az újrarázasodásból eredő konfliktusok elkerülésének speciális esete volt az, amikor két, jobbágygazdaságot vezető özvegy háztartásfő kötött házasságot. Az ilyen esetekben gyakran találkozunk kettős esküvővel: a szülők mellett, többnyire ugyanazon a napon, egy-egy gyermekük is házasságot kötött egymással. A kettős házasság gyakorlata így a gazdaságok egységének megőrzését szolgálta.

21 Más esetekben is találkozunk nevelt gyermekek örökösödésével, ami többnyire csak akkor szűrt szemet az uraságnak, ha valamilyen okból úriszék elé került az ügy. Az ilyen esetekben ugyan a jobbágyok számára kedvezőtlen ítélet született, de nem tudunk arról, hogy az uradalom határozottabb intézkedéseket hozott volna ilyen irányú jogainak betartatása érdekében. Ez minden bizonnyal összefüggésben állt azzal, hogy a kamara nem tartott fenn majorságot a határban, így nem állt érdekében egy-egy parcellát, a jobbágyi művelésben lévő területekből kihalás, saját kezelésbe vonni.

voltak. Egyfelől a visszavonulás gyakorlata és az egyenlő osztály elve csak abban az esetben működött, ha a gazdaság elegendő készpénzjövedelmet tudott termelni. Másfelől, még a bővített státusz-reprodukció mellett is az utódok jelentős része kénytelen volt vagy elhagyni a települést, vagy zsellérháztartást alapítani. A vizsgált időszakban éppen ezekben a külső feltételekben következtek be változások, amelyek megváltoztatták a vagyonátruházás, és az ennek vetületeként jelentkező családciklus²² addigi menetét.

A magyarok esetében első pillanatra egyik, a szakirodalomból már korábban ismert szokásjogot sem sikerült azonosítani. A magyar családoknak, a németekétől leginkább eltérő jellegzetessége, hogy náluk többször is találkozhattunk a szülők mellett két házas testvér együttlakásával. Ez a többcsaládos háztartástípus a németeknél csak átmeneti adaptációs zavar esetén fordult elő, míg egyes magyar családoknál tartósabb formaként jelentkezett. Más háztartásokban ugyanakkor ez az együttélés több felnőtt-kort megélt fiúgyermek esetében sem volt jellemző. Ezekből a jelekből már első látásra arra lehetett következtetni, hogy itt az eltérő szokások valamilyen keveredésével fogunk találkozni. A vagyonátruházási rendszer tanulmányozását a kis esetszám mellett – nagyjából 25 jobbágyházban éltek magyar családok – az is nehezítette, hogy bizonyos irattípusokat (házassági és birtokátadási szerződéseket) csak elvétve találtam, úgy tűnik ilyenek sokkal ritkábban készültek a magyarok esetében. A rendszer egyes elemeire így jobbra csak az örökösödési perszövegekből tudtam következtetni.

Így került kezembe Kőrösi István jószágainak 1810-es becsülevele, és az ezzel egyidőben készített adományozó levél, amely a következőket tartalmazza: mivel az apa második házasságot kötve új feleségéhez költözik, és saját gazdaságát már nem tudja tovább vinni, ezért átadja azt az arra legérdemesebb, és „az azon fekvő terhek viselésére legfoghatóbb” fiának, Józsefnek. Egyben kötelezi fiát a gazdaságon lévő adósságok megfizetésére (1235 Ft), továbbá úgy rendelkezik, hogy a becsüből ezután maradt összeg felét (887 Ft) saját holtig tartó élelmezésére fenntartja. Ezen összeg fejében (de ha tovább élne, mint ameddig a pénz tart, ezen felül is) József köteles évente 6 budai mérő búzát, fél öl tűzifát, egy öl búza szalmát természetben kiadni, emellett a maga részére fenntartott szőlőbe 6 szekér trágyát a magából kihordani, és egyéb fuvarokat teljesíteni. Továbbá az apa fenntartja magának a jogot, hogy ha egyszer rászorulna, az ősi házban szabadon lakhasson, és a jobbágyházhoz tartozó kukorica- és kenderföld felét használhassa. Ezenkívül József tartozik nőtlen testvéröccsének és -húgának lakodalmait saját költségén megtartani, és azoknak 100-100 Ft készpénzt, vagy „a helyett azoknak tisztességesen fel készült és sorsaikhoz alkalmaztatott ágyot” adni.²³

22 Családcikluson azt a folyamatot értjük, amelynek során a család összetétele, szerkezete különböző fázisokon megy keresztül, a fázisok kezdő- és végpontját többnyire demográfiai események váltják ki (valamelyik szülő halála, gyermekek házasságkötése, önálló háztartásalapítása stb.).

23 Ebben a példában ugyan a lányok mellett a testvéröccs is jóval az egyenlő osztályrész alatti kompenzációban részesült, ezzel a gyakorlattal azonban máshol csak a lányok esetében találkozunk. Az 1840-es, egyenlő örökösödést bevezető törvény után megszorodnak az olyan perek, amelyekben a lánytestvérek utólag is követelik a nekik járó juszt. Az említett Kőrösi családban is ez történt, amikor a lányok 32 évvel apjuk halála után megtámadták annak rendelkezését (PmL. IV.87-d.2.).

A peranyag azért is érdekes, mert fennmaradt az apa és annak testvére, János közötti 1795-ös osztálylevelél is. Ebben a testvérek úgy egyeztek meg, hogy az ősi házban és a gazdaságban az idősebb testvér, István marad, azzal a feltétellel, hogy a közös adósságokat és a többi testvért (még két lány lakik ekkor a faluban) ki kell fizetnie. Övé lesz továbbá a szőlő és a gazdasághoz tartozó állat- és eszközállomány is. Valószínűsíthető, hogy az osztozkodást több évig tartó együttlakás, és feltehetően együtt gazdálkodás előzte meg, mivel az irat keletkezésének idején a 41 éves Istvánt és a 30 éves Jánost családjaikkal együtt, egy házban találjuk. A közös háztartásnak az vetett véget, hogy Jánoséknak lehetőségük nyílt az ezidőben a hegyen gombamódra szaporodó zsellérházak közé új házat építeni. A házépítés feltehetően csak egy mobilitási lépcső volt Jánosék számára, (amelynek pénzügyi feltételeit bizonyára a bátytól kapott kompenzáció teremtette meg), mert 1812-ben a családot már nem találjuk a településen.

Most nézzük a következő generációt, a gazdaságot átvevő József demográfiai reprodukcióját. Neki összesen öt gyermeke született, mindannyian lányok, akik közül három élte meg a felnőttkort. A szülők korán abbahagyták a próbálkozást: az anya 28 éves korában szülte utolsó gyermekét. A bizonyára erősen áhított fiúgyermek helyett néhány évig egy neveltfiúról gondoskodtak, majd a legnagyobb lány korai férjhezmenetelével férfi utánpótlás került a házhoz. Huszonöt évi házasság után a férfi özvegyen maradt, majd nemsokára elvette a német Riedl Mariannát. Ebből a házasságból nem született gyermek. Úgy tűnik, József követte apja példáját, mert 1845-ben a házaspárt az ősi házban már csak házatlan zselléreként találjuk, a gazdaságot pedig a legkisebbik lány férje vezeti. Említésre méltó az a momentum, hogy míg 1795-ben 12 személyt találunk Kőrösi vezetéknevvel a településen, addig József halála egyben ezen családnév eltűnését is jelenti.

Összefoglalva az iménti esetet: a Kőrösi család története a két házas fiútestvér együttélésével kezdődik, amelyet az apa halála, és egy elköltözésre kínálkozó kedvező alkalom szakít meg. A testvérek maguk között úgy állapodnak meg, hogy a gazdaságot osztatlanul az idősebb fivér, István viszi tovább, a többiek kompenzálása mellett. Ebben a generációban az apai minta jelentősen módosul, ugyanis István fiának már nem kell apja haláláig várni a szintén osztatlan gazdaság átvételére. Hozzá kell tenni azonban, hogy a birtokátadás az apa szerencsés házassága révén következik be, aki elköltözése után továbbra is a gazdaságirányító szerepét tölti be – második felesége gazdaságában. A következő generációt képviselő Józsefnél a státusátörökítés lényegében már a német logika szerint történik: a gazdaságot osztatlanul egy gyermek kapja, az apa pedig élete utolsó szakaszában visszavonulva él saját házában. A folyamatot József második házassága koronázza meg a jelzésértékű feleségválasztással, Riedl Marianna személyében ugyanis először kerül német házastárs a családba.

Az imént említett családtörténet azt a más településeken is megfigyelhető folyamatot példázza, amely során a magyarok öröklési szokásainak egyes elemei hasonlóná váltak a németekéhez. Mattyasovszky a századfordulón Baranya és Vas megyei német–magyar (ill. német–horvát) etnikumú falvakban talált egységes öröklési rendet. A jelenséget ő annak tulajdonította, hogy itt a magyarok átvették a német törzsöröklési gyakorlatot. Más magyar élettörténeteket is áttanulmányozva Zsámbékon egy ennél bonyolultabb, több variációt tartalmazó kép rajzolódik ki, amely öröklési stra-

tégiák végkimenetelüket tekintve legtöbbször azonos irányba, az osztatlan öröklés felé mutattak.

Az előbbi példától eltérő, mégis tipikus eset a Szabó család élettörténete. 1795-ben a háztartást Szabó István és felesége vezeti. Három kiskorú gyermekük mellett velük laknak még házas fiuk, Antal és András családjai is. A fiatalabbik, András nemsokára kihasználja a lehetőséget, amit a hegyen való terjeszkedés kínál, és új házat épít.²⁴ Elköltözésük után nem sokkal, 1801-ben a következő fiú, György is feleséget hoz a házhoz, egyetlen leányuk pedig férjhez megy egy szintén féltelkes jobbágy fiához. Az új otthonban Zsuzsannáék a férj bátyjával és annak családjával laknak együtt, ez a családforma (frèreche) megegyezik a szülői házban a szülők halála után bekövetkező állapottal. (A legkisebb fiú ekkor már nem lakik itt. Tekintve hogy 22 évesen veszjtük szem elől, elképzelhető, hogy máshová nősült.) A két házas fiú együttélése 1825-ig áll fenn, ekkor György és családja elköltözik, és a három évvel későbbi összeírásban már féltelkesként szerepelnek. Az ősi házban végülis Antal marad, feleségével, házas fiával és annak családjával.

Hogy az imént leírt frèreche-formát megértsük, érdemes egy kicsit utánajárni a birtokviszonyoknak. Az 1815-ös telekkönyvben Antal és György közös birtokosként szerepel, a lélekösszeírásban György neve elé a „compossessor” bejegyzés került. Ez a kifejezés (magyarul társtulajdonosnak fordíthatjuk) nem ritka Zsámbékon, de csak speciálisan, egyes zsellérházaknál és néhány magyar jobbágy családnál fordul elő. Utóbbiak esetében egy házban mindig csak egy compossessor-családfőt találunk, míg a zsellérházakban esetenként előfordul több ilyen jelzővel illetett család együttélése is. A Szabó család esetében a „társtulajdonosság” tartósnak bizonyult, hiszen a testvérek 24 évig éltek egy fedél alatt. Ha addig nem is, Györgyék elköltözésekor bizonyosan megtörtént a telek természetbeni kettéválasztása, ugyanis az 1828-as összeírásban a házban maradó Antal már csak mint negyedtelkes szerepel. György eladja a részét sógorának, Görög Péter féltelkes gazdának – akit így már háromnegyedtelkesként írnak össze –, és helyette megveszi egy elhunyt német gazda telkes házat.²⁵ Görög egyébként soha nem lakik a házban, hanem eleinte kiadja azt, majd továbbadja újabb (német) compossessor-családnak. Így történhetett, hogy az ekkor készült lélekösszeírás Szabóék házat úgy tünteti fel, mint amelyben egy magyar család mellett „társtulajdonosként” egy vele rokonságban nem lévő, német család lakik.

A Kőrösi és a Szabó család esete a zsámbéki magyarok körében megfigyelhető két-fajta öröklési rendet reprezentálja. Az elsőben a telek osztatlanul öröklődött, a másodikban a testvérek egy ideig együtt gazdálkodtak, majd – az uradalom tiltása ellenére – felosztották maguk között a gazdaságot.²⁶ A föld azonban a negyedteleknyi nagyság

24 Úgy látszik, számára is csak ugródeszkát jelentett a házépítés, mert nemsokkal ezután eladja azt, és családjával máshová költözik.

25 A tranzakcióról nem maradt fenn dokumentum, így csak feltételezni tudom, hogy valamilyen adásvétel állt az ügy hátterében. A jobbágytelkek eladását egyébként az uradalom tiltotta, elvben csak az öröklés esetét ismerte el jogszerű birtokosváltásnak, azonban bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy a – nem feltétlenül készpénzforgalommal járó – adásvétel már az 1820-as években sem volt ismeretlen.

26 Érdekes, hogy az osztás soha nem több, mint két fiútestvér között történt, 1/4-nél kisebb telkekkel nem találkozunk. Ez esetleg magyarázható a törvényi korlátozások hatásával, de valószínűbb, hogy egy féltelkes még tartozékaival együtt sem tudott két családnál többet eltartani.

elérése után tovább nem osztódott, ami a következő generáció számára megnehezítette a státusátörökítést. A magyaroknál egy speciális tényező is gátolta ezt, mégpedig a demográfiai kényszer, idővel ugyanis mind a 20-25 magyar jobbágycsalád egyetlen, nagy rokoni kapcsolathálót alkotott. Erre utal az a per is, amelyben a bizonyítási eljárás során a felperes tanúinak pártatlanságát az alperes azzal cáfolja meg, hogy felsorolja azok felpereshez fűződő rokoni kapcsolatát. A vitában aztán kiderül, hogy valamilyen szálon a tanúkihallgatáson megjelenő összes személy rokona egymásnak, és vezetékneveik a zsámbéki magyar jobbágyság szinte valamennyi családját reprezentálják. A helyi etnikai házassági piac szűk volta csak korlátozottan tette lehetővé előnyös házasságok kötését, így a szülői háztól elkerülő testvérek ezen az úton sem szerezhettek maguknak jobbágytelket. Feltehetően a demográfiai kényszer is közrejátszhatott a német–magyar vegyesházasságoknak az 1820-as évektől megfigyelhető terjedésében.

Visszatérve a Szabó család esetére: több generációt vizsgálva itt is a szülői mintától való elmozdulás jeleit tapasztaljuk. Ez abban érhető tetten, hogy mindkét telkes jobbágy fiú (Antal és György) öregkorára feladja a gazdaság irányítását. A szülői házban maradó Antalnál az ok nem egyértelmű. Mivel, egyébként termékeny élete során (két házasságból összesen nyolc gyermeke született), csak egy fiúgyermeke élte meg a felnőttkort, azt várnánk, hogy ő veszi át a gazdaságot. Ehelyett a negyedtelket az 1840-es években már más kezén látjuk, a fiú és családja nincsenek Zsámbékon, a házban pedig Antal házatlan zselléreként van bejegyezve. A negyedtelkét féltelekre cserélő Györgynél viszont egyértelmű a szülői mintával való szakítás: mind a lélekösszeírás, mind a telekkönyv arról tanúskodik, hogy András fiának átadva a gazdaságot időskorára visszavonul. A fiú oldalán egyébként német asszonyt találunk.

Ha a két előbb említett típus szerint próbáljuk osztályozni a többi családtörténetet, azt tapasztaljuk, hogy a Kőrösy és a Szabó család története inkább két szélső típust jelez, amelyek között sokféle átmenet található. Valamivel nagyobb azon családoknak a száma, akiknél a nyomon követhető periódusban két fiútestvér huzamosabb együttgazdálkodása, majd telekosztódás zajlott le, de, mint már említettem, ez az öröklési rend a következő generációnál a negyedtelek tovább már nem osztható korlátjába ütközött. A kapott eredményeket úgy értelmezhetjük, hogy a vizsgált időszakban az öröklési rend változásának lehetünk tanúi a magyar jobbágyok körében, ez a folyamat azonban az egyes családok szintjén demográfiai tényezők és véletlenek következtében eltérő ütemben zajlott le. A követéses vizsgálat időtartama nem elég hosszú annak megállapítására, hogy végső eredményét tekintve rögzült-e egy új, a német osztatlan öröklési rendhez hasonló szisztéma. Az uradalom által is preferált „egy-örökös rendszer” a magyarok körében bizonyára komoly konfliktusokat eredményezett a testvérek között. Ennek bizonyítéka a Hajdu család története, amelyet egy, az 1830-as évektől hosszan elhúzódó, vastag paksamétát eredményező per is megörökített.²⁷

A történet kezdetén már nem élő nagypapa annak idején három fia örökségéről úgy rendelkezett, hogy az atyai féltelkes házat a legidősebbik fiú, István kapta, míg a fiatalabbak: József és János készpénzzel lettek kielégítve. 1795-ben János (szemléltető

27 MOL. E 625. 36.csomó, 39. csomó.

példám első generációja) már féltelek birtokosa, amelynek felét tíz évvel korábban sógorától vette 620 Ft-ért.²⁸ Mint a perből kiderül, ebből az örökség csak 200 Ft-ot tett ki, míg a fennmaradó összeget János négy évig törlesztette.²⁹ Hogy a negyedtelket később hogyan sikerült féltelekre kiegészíteni, arról nincs említés. Mindenesetre a per kezdetén egy tanú szerint a ház (a telekkel együtt) „meg-ér 5000 frintokat”.

János házassága igen termékenynek bizonyult, a vizsgált időszak elején a házaspár hét fiú- és egy leánygyermekével élt együtt. Amikor az elsőszülött János megházasodott, apjától egy féltelkes házat kapott. Az apa röviddel ezután egy baleset során végrendelet hagyása nélkül meghalt, de már korábban – mint azt több tanú bizonyítja – úgy rendelkezett, hogy a gazdaságot a sorrendben következő fiú, István vegye át. Az ingatlanvagyon ekkor a féltelkes házból, egy 12 kapás³⁰ szőlőből, a hozzá tartozó pincéből és présházból, és egy másik, a töki hegyen lévő 2 kapás szőlőből állt. Mint megtudjuk, az apa Istvánt egyben kiskorú testvérei gyámjának is kinevezte, és ebbéli minőségében évente „egy Lánicz alja vetést”, azaz 120 forintot rendelt neki. Az özvegy anyja ezt nem nézte jó szemmel, és a gyámnak járó pénzt magának kívánta.³¹ Végül úgy állapodtak meg, hogy a pénzt benne hagyják a közös gazdaságban, de István az összeg után évi kamatot kap.

A gazdaság ezután tovább gyarapodott, a kisebbik szőlőt készpénz fizetése mellett egy 7 kapás nagyságúra cserélték, mígnem 1806-ban a testvérek között viszály tört ki. A fiatalabb fiúk ugyanis megelégtettek a gyámkodást, és azt, hogy István a „szép és tágas” gazdaságot a magáénak tekinti, és – fellázadva az apai akarat ellen – 1000 Ft. kifizetésével elkergették bátyjukat a háztól.³² A peranyagból rekonstruálható a fiúk további sorsa is. Istvánék a kiűzetés után Pátyra költöztek, ahol a férfi az ott töltött 15 év alatt házat, szőlőt, „lábas és szarvas marhát” vett, majd a család Pestre ment, ott „fundust vett”, 8400 Ft értékű, több szobás, istálló házat épített. A sorrendben következő fiúról, Andrásról az anya végrendeletéből megtudjuk, hogy 2230 Ft-ot kapott a közös vagyonból, amit azonban eltékozolt. Sorsáról többet nem sikerült megállapítani, mert fiatalon elkerült a településről. Mihály, házassága után nem sokkal féltelkes házat kapott, ami eredetére nézve a már említett 7 kapás szőlő árából származott.³³ Az egyedüli lányról, Katalinról annyit tudunk, hogy Tárnokra ment férjhez. Ferenc számára szintén féltelket vettek, György, a legkisebb fiú pedig az atyai birtok tulajdonosa lett.³⁴ A lélekösszeírások azt mutatják, hogy a testvérek közül csak Mihály és Ferenc volt az, akik házasokként néhány évig együtt gazdálkodtak, ugyanis a gazdaság jöve-

28 Az említett összeg úgy alakult ki, hogy a sógor eredetileg ennyi pénzben állapodott meg egy helybéli némettel a telek eladásáról, de a tranzakciót János „a vérség jogán” meghiúsította.

29 János a készpénz mellett még egy kocsit és egy lovat is kapott. Felesége, a nemesi származású Beliczay Katalin, korábban szolgálólány, a házasságba mindössze 50 Ft-ot hozott.

30 A szőlő nagyságát ebben az időben az határozta meg, hogy azt egy nap alatt hány napszámos tudja megkapálni. A 12 kapás szőlő Zsámbékon igen nagyinak számított, tekintve hogy 1828-ban a 259 szőlőbirtokosnál összesen 879, azaz átlagosan 3,4 kapás szőlőt írtak össze. Ez a szám csak a zsámbéki településekre vonatkozik, emellett vannak utalások extraneus szőlőbirtoklásra is.

31 Ebben a kérdésben az úriszék is az anyának ad igazat.

32 Egy tanú szerint a viszályban az is közrejátszott, hogy az időközben megnősült István felesége 40 forint hozománnyal jött a házhoz, amit az anyja igen kevesellt.

33 1810-ben ugyanis 5800 Ft ráfizetésével elcserélték a szőlőt a féltelkes házra.

34 A hetedik fiú, Márton sorsát nem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy valamely más településen él.

delmezősége minden fiú esetében lehetővé tette a házasságkötés után nem sokkal új háztartás alapítását.

A fenti családtörténetből néhány momentumot érdemes kiemelni. Az egyik a jobbágytelek forgalmával kapcsolatos: mint a történetből kiderült, minden törvényi tiltás ellenére Zsámbékon a telkek már a 19. század elején sem kizárólag örökösödés révén cseréltek gazdát. Az is jól látható, hogy a készpénzzel történő vásárlástól a cseréig az ingatlanforgalomnak több változata is szokásos volt. A másik kiemelendő momentum a szőlőbirtoknak a vagyoni felhalmozásban játszott szerepe. A vizsgált időszak elején feltehetően leginkább a szőlőtermesztés jelentette a készpénztermelő ágazatot. Jól kitűnik ez a többnyire kisebb adóssági ügyeket tárgyaló szóbeli bíróság jegyzőkönyveiből is, amelyekben az adós gyakran a bor eladásából származó jövőbeli jövedelmét ajánlja fel az adósság kiegyenlítésére.³⁵ (A másik adóssági ügyekben szereplő készpénztermelő tranzakció a lóeladás volt.) A harmadik említésre méltó jelenség az ingatlan árának a vizsgált időszakban bekövetkező rohamos emelkedése volt, amelyre több peranyagban is találunk hivatkozást. Úgy tűnik, ez a folyamat – legalábbis eleinte – nem az inflációval, hanem a 18. század végéről egyre nyilvánvalóbbá váló túlnépesedéssel volt összefüggésben.³⁶ Valószínűleg ezért volt jövedelmező az 1800 körüli időszak nagy építkezési hulláma, a hegy beépítése, amelyet az ide települők jelentős fluktuációja követett. Az ingatlanárak mozgásában a legnagyobb változást az eredményezte, hogy a 19. század elejétől az érték meghatározása egyre inkább licitek révén történt, amely módszer erősen megnövelte az ingatlanok árát.³⁷ Az uradalom ugyan megtiltotta a licitálást, de úgy tűnik, kevés eredménnyel. Az indoklás szerint „a mos-

35 Érdekes módon gabonaeladásból származó jövedelemre sehol sem találunk utalást. Megjelenik viszont a gabona egy másik összefüggésben: mint kiderül, a kamatot az adósok gyakran búzában fizetik. A betakarításkor alkalmazott napszámosok, zsellérek is feltehetően búzát kaptak fizetségül, a visszavonuló idős szülők „nyugdíjának” egy részét is a gabona tette ki. Egy német család mai leszármazottja pedig szülei visszaemlékezései alapján azt állította, hogy a településen még a századfordulón is elfogadott fizető eszköz volt a búza. Mindez arra utal, hogy a gabona a pénzforgalom korabeli szintjén hatékonyan töltötte be a mindennapi élethez szükséges készpénzhelyettesítő funkcióját. Ugyanakkor hosszútávon nyilvánvalóan szüksége volt a jobbágycsaládoknak nagyobb összegű készpénzre is, amiből szőlőt, vagy az utódok osztozkodásakor házat vásároltak. Emiatt feltételezhetjük, hogy a megtermelt búza egy része minden jó termésű évben piacra ment, ezt a mennyiséget először készpénzben, majd nagyobb összeg esetén ingatlanban teaurálták. A búza árujelleg melletti készpénzhelyettesítő funkciója lehet az egyik magyarázata annak, hogy Galgóczy 1877-ben arról számolt be: a vármegyében „olyan község, amely a terménykereskedésben saját szükségletén túl kitűnnék, nincs” (Galgóczy 1877: II. köt. 184). A településen 1828-ban található három zsidó lisztkereskedő jelenléte ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a Galgóczy által említett pesti vásáron a zsámbéki (és a környékbeli) búza nagy része nem a termelők, hanem ezen nagykereskedők portékájaként, liszt formájában jelentkezett. Az ily módon létrejövő termelési és értékesítési vertikum részét képezte a helyi, uradalmi kezelésben lévő malom is, amelynek árendátora – a hosszú évekig tartó, meg-megújított bérlet eredményeként – a mezőváros legtehetősebb jobbágya, és egyben az egyedüli pékműhely tulajdonosa lett.

36 A perben nagy jelentőséggel bírt az ingatlanok értéknövekedésének megállapítása, ezért a két szembenálló fél: István és testvérei az egyes tételeket nagy eltérésekkel értékelték. A házak becsü szerinti magas értéke annak tulajdonítható, hogy mint az a perben szerepel: „Zsámbégon Heljbeli szokás, hogy midőn a Testvérek osztozni akarnak, nem csak a Ház és Udvari épületek, hanem a Házhoz elválaszthatatlanul kötött Urbarialis Földnek Haszon vehetésebeli Jussa is megbetsültetik, valamint a Helj, holott a Ház fenn áll, a bötsü Tárgyává tétetik.”

tanság divatos árverés csak felverné a házak árát, különösen a németek körében, a' mi szegényedő jobbágyokat eredményezne.”

Fentieket összefoglalva: a magyarok körében megfigyelhető vagyonátruházási rendszerről a rendelkezésre álló források alapján a következőket lehetett megállapítani. A családi vagyon szétosztása, csakúgy mint a németeknél, a házasságkötéskor – vagy röviddel azután – adott hozománnyal kezdődött, de itt a lányok nagyságrenddel kisebb összeget kaptak, mint fiútestvéreik. Ez a szokás szinte minden örökösödési perben feltűnik. Ezután az apa haláláig egyben tartotta a vagyont és a gazdaság irányítását, így az időközben megházasodó fiúk gyakran továbbra is a családban maradtak. Az apa halála után az anya vette át a gazdaságot, rendszerint megtartva az irányítás jogát is.³⁸ A házas fiúk – de mindig csak legfeljebb kettő – esetenként az anya halála után is évekig folytatták még a közös gazdálkodást, amelynek gyakran saját fiaik házasuló korba lépése vetett véget. Legkésőbb ekkor a gazdaságot természetben is szétosztották. Az osztály szigorú korlátját a negyedtelek jelentette, ezután már a föld tovább nem osztódott, és ilyen portákon több házas fiú együttélését sem tapasztaljuk.

Az örökösödési rendszer a vizsgált időszakban elmozdulást mutat: több családnál is a birtok osztatlan öröklését regisztrálhatjuk, továbbá gyakoribbá válik a szülők visszavonulásának gyakorlata is. Ez a változás azonban nem az összes magyar jobbágycsaládot jellemezte, és nem tudjuk, hogy a továbbiakban elvezetett-e a törzsöröklés gyakorlatának széleskörű átvételéhez.

Ha a státusátörökítés szempontjából az osztott és az osztatlan öröklési rendszert összehasonlítjuk, úgy tűnik, a vizsgált időszakban Zsámbékon az utóbbi típus hatékonyabb volt, azaz ezekben a családokban több gyermek tudott a jobbágy státuson belül maradni. Igaz ugyan, hogy az első típus esetén két fiúutód jutott öröklés révén telekhez, de az így létrejövő negyedtelkek a következő generációban már csak egy-egy fiúra voltak örökíthetők. A magyarok úgy tűnik, ésszerűen alkalmazkodtak ehhez a korláthoz, mert sem fertálynál kisebb parcellákkal, sem negyedtelken több házas fiú együttélésével nem találkozunk. Az osztó öröklés ideája tehát csak akkor volt hosszabb távon megvalósítható, ha a gazdaság elegendő jövedelmet tudott termelni ahhoz, hogy abból mindegyik fiúgyermek számára telket lehessen szerezni. (Erre volt jó példa a Hajdú család története.) Mivel a magyarok demográfiai okokból a beházasodás útján történő telekszerzést csak korlátozottan tudták gyakorolni, így számukra nagyobb

37 A licitek felveszéséről egy kissé komikus per is tanúskodik. 1832-ben történt, hogy egy helybeli özvegyasszony halála után a hátramaradt vagyont árverésre bocsátották, hogy az így befolyt pénzről gondoskodni lehessen az árvák további sorsáról. A licitet Lugmayer Mátyás nyerte, akinek felesége egy hónap múlva az úriszékhez fordulva kérte a licit megsemmisítését. Mint az indoklásból kiderült, azon férje a városi tanács megbízásából, tanácstagként vett részt, és mivel itteni szokás szerint az árvák érdekében a licitet fel szokás verni, ebből a megfontolásból férje is kötelességének érezte beszállni a ház megvételéért folytatott alkuba, amelyet végülis – nagy meglepetésére – meg is nyert. Felesége azt kéri, hogy mivel a családnak sem szüksége, sem szándéka nem volt a házvásárlás, írjanak ki új licitet a hagyatékra. Az úriszék végülis a kérést teljesíti, de előírja, hogy az új árverésen kiküldött tanácsstagok nem licitálhatnak.

38 A fent említett Hajdu-perben az özvegy anyja így nyilatkozott: „ a' míg élek, semmit sem adok, sem egyik sem másik gyermekemnek jussában, hanem halálom után osszák fel egymás között gyermekeim, a' mi lessz.” Az egyik tanú hasonlóképpen nyilatkozott, azt állítva, hogy az asszony „ a gazdaságot vitte halála óráig.” Ezt a gazdaságirányítást a később pesti polgárrá lett István úgy minősíti, hogy eljövetele után a szülői birtokon maradtak „özvegy asszonyos gazdálkodást, az az rosszat foljtattak.”

jelentőséggel bírt a kialakulásának kezdeti fázisában levő ingatlanpiac megléte, vagyis a vásárlás. Tovább bonyolítva a dolgot, meg kell említeni, hogy ritka kivételként a német jobbágyoknál is előfordult a féltelkek kétfelé osztása, de ez sohasem járt együtt a testvérek huzamosabb idejű együttgazdálkodásával. A vizsgált időszak végén azonban, mint már említettem, a telekkönyvben jónéhány olyan bejegyzéssel találkozunk, amikor egy-egy féltelket együtt birtokol két német család. Az ugyanabban az évben készült telekkönyv és lélekösszeírás név szerinti összekapcsolása azt mutatja, hogy ezek a családok ténylegesen ritkán laktak együtt, sőt többnyire rokoni kapcsolatban sem álltak egymással.³⁹ Nem feltételezhetjük tehát, hogy a telekkönyvi bejegyzések az osztó öröklési rend terjedésére utalnak. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ugyan a tagosítás ekkor még nem történt meg, de a jobbágyi öröklést szabályozó rendelkezések, majd az 1848. évi törvények felszínre hozták azokat a kialakuló földpiac működésével kapcsolatos jelenségeket (a gazdaságok árverésen történő adás-vétele, a föld természetbeni megosztása), amelyek addig az uradalom korlátozó intézkedései miatt legálisan nem érvényesülhettek.

A németeknél valójában csak az egésztelkeseknél, azaz két telkes ház birtoklása esetén osztódott a jobbágygazdaság. Ekkor a gazda két gyermeke (elsősorban fiai) között felosztotta a földbirtokot, amely féltelkekhez azok házasságuk révén vagy tudtak még további telket szerezni, vagy nem. Ez a gyakorlat is arra utal, hogy a németeknél a szakirodalom által gyakran emlegetett szorgalom, a vagyoni gyarapodásra való képesség és vágy nem valamiféle tőkés felhalmozást célzott, hanem a feudális viszonyok közötti minél teljesebb társadalmi reprodukciót szolgálta.

A zsellércsaládok esetében a generációk közötti vagyontörökítés vizsgálatát nagymértékben nehezítette, hogy itt jóval kevesebb és kevésbé részletes örökösödési peranyagot találtam. Ugyanakkor elképzelhető, hogy voltak eltérések a kisházások⁴⁰ és az egyéb házas zsellérek öröklési rendjének egyes vonásai között.

Néhány zsellércsalád történetét a lélekösszeírások alapján feltárva rögtön szembe tűnő volt a családok lakóhelyének gyakori változása, ami feltehetően annak volt köszönhető, hogy a periratok szerint a zsellérház szabadon volt adható-vehető. Ezzel függ össze az a jelenség is, amely több német jobbágy családnál is megfigyelhető volt, és ami látszólagos társadalmi mobilitást eredményezett. Azokban az esetekben ugyanis, amikor a viszonylag korai házasságkötési kor miatt az elsőszülött fiú családalapítá-

³⁹ A telekkönyv 15 féltelkek esetében tüntetett fel két-két személyt birtokosként. Ténylegesen azonban csak két magyar és két német házban jelentette ez családostestvérek együttélését, a többi esetben az együttlakó családkról vagy nem lehetett rokonsági viszonyt feltételezni, vagy a tulajdonosként beírt személyek nem is laktak ugyanabban a házban. Volt több olyan eset, ahol a ház birtokosai külön-külön más házakban is bírtak egy-egy negyed- vagy féltelket. Mindez azt mutatja – amit a házbérletek előfordulása is jelez –, hogy a kültelek és a házzal együtt járó beltelek használata egyre inkább különvált egymástól, megbontva az úrbéri jobbágybirtok egységét. Egyébként a külső földeknek a beltelkektől való szétválasztását az uradalom határozottan tiltotta.

⁴⁰ Az ún. kisházások a zsámbéki úrbéres társadalom speciális helyzetű csoportját jelentették. A Mária Terézia-féle úrbéri tabella 69 főben rögzítette számukat, és minimális pénzdó fizetése mellett csekély mennyiségű kenderföldet bocsátott rendelkezésükre. A későbbi időszakokban a házat építő zsellérek szántóföldet már nem kaphattak, így alakult ki a zsellérek másik csoportja, amely jellemzően iparral, szőlőműveléssel foglalkozott.

sakor az apa még aktív korban volt, és visszavonulására valószínűsíthetően még hosszú évekig kellett volna várni, a fiú gyakran döntött úgy, hogy inkább önálló háztartást alapít. Ilyenkor, ha nem sikerült előnyös házasságot kötnie, zsellérházat vásárolt, amelyben családjával együtt az apa visszavonulásáig vagy haláláig lakott. Ekkor visszaköltözött a szülői házba és átvette az ősi gazdaság irányítását. A jobbágyfiú a házas zsellér, illetve jobbágy státusok ily módon való cserélődését leginkább a vizsgált időszak elején, tehát a hegy benépesítésének idejében figyelhetjük meg. Nyilvánvalóan ezekben az esetekben nem beszélhetünk tényleges társadalmi mobilitásról, mint ahogyan az így keletkező zsellércsoport is csak adózási szempontból tekinthető annak. A státusok közötti átjárhatóság azonban a zselléreknek csak kis részét jellemezte, a többség esetében az utódok vagy maguk is zsellérek maradtak, vagy lakóként találjuk őket mások házában. A státus-reprodukció alapját esetükben az jelentette, ha a településen háztulajdont szereztek. Körükben ezért gyakrabban találjuk a ház megosztásának gyakorlatát, azaz compossessor-háztartások létrejöttét. Mivel a háztulajdon elvi megosztásával keletkezett „fél ház” is forgalomképes volt, ezért azt tulajdonosa gyakran el is adta nem-rokon családnak. A ház azonban ritka kivételtől eltekintve legfeljebb kétfelé osztódott, ami feltehetően ezen házak viszonylag kis méretével volt összefüggésben.

Az összehasonlítást lehetővé tevő hasonló vizsgálatok hiányában nem tudjuk megmondani, vajon más vegyes etnikumú településeken is lejátszódtak-e hasonló közeledési folyamatok az eltérő örökösödési gyakorlatok között. A szokásjog tekintetében drasztikus változások bizonyosan nem következtek be a századfordulóig, amint azt a korábban hivatkozott irodalom is tanúsítja. A mindennapi gyakorlat hasonló vizsgálata azonban tovább árnyalhatja azt a képet, amelyet az öröklés merevnek tartott intézményéről eddig gondoltunk.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Zsámbéki plébánia: Conscriptio Animarum 1795-1852/53, ill. Conspectus Animarum 1859-67
 PmL. IV. 1-h. Zsámbék. Urbéri tabella 1770
 PmL. IV.31-a. CPII.281/b 1771. PPS vm. nemesi közgy.ir.adóösszeírások
 PmL. IV.77.a. Végrendeletek és alapítványok levéltári gyűjteménye, Végrendeletek és Alapítványok
 PmL. IV.87-d.1, -d.2. Uriszéki Iratok. Óbudai és Visegrádi Koronauradalom. 1773-1840., 1841-1848.
 PmL. IV.165-c. Telekkönyvek és földkönyvek
 PmL. IV.165-d: Urbéri térképek
 MOL. E 625. Királyi Jogügyigazgatási Levéltár. Óbudai Koronauradalmi Ügyészség. Általános Iratok
 MOL. E 625. Lajstromozott iratok (uradalmi szóbeli bíróság iratai, uriszéki iratok stb.)
 MOL. E 625. Lajstromozatlan iratok (örökösödési ügyek, uriszéki iratok, uriszéki jegyzőkönyvek)
 MOL. S.11. Kamarai térképek No.828:1. (Zsámbék község beltelkének térképe 1860.)
 MOL. Mikrofilmtár A 491-495: katolikus keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvek, Zsámbék
 MOL. Mikrofilmtár N. 26: Regnicolaris Levéltár. Conscriptio Regnicolaris art.VII. 1827 ordinata
 MOL. Mikrofilmtár Generalia (P.P. és Solt vm.), Specialia (Zsámbék)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1997: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó
- Berkner, Lutz 1972: *The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example*. *The American Historical Review*, v:77.(November), 398-418.
- Galgóczy Károly 1877: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monographiája*. I-III. kötet. Budapest
- Gaunt, David 1983: The property and kin relations of retired farmers. In: Wall et al.(eds) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, Cambridge University Press 249-280.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris 13-165.
- Husz Ildikó 1999: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Ph.D. értekezés. Budapest, BKE Szociológia Posztgraduális Program
- Jelli, Martin A. (Hrsg.) 1997: *Schambek/Zsámbék. Dokumente zur Geschichte einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn*. Band III.
- Magyar Törvénytar 1836-1868*. 1896: Budapest
- Mattyasovszky Miklós 1904: *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest
- Szabad György 1956: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, Akadémia Kiadó
- Szendrey István 1968: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Budapest Akadémia Kiadó
- Tárkány Szűcs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Tóth Tibor 1978: *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. Budapest, Akadémia Kiadó